

ПРОБЛЕМИ ФОЛЬКЛОРИЗМУ

Ремінісценції народних голосінь і дум у літературних «ляментах»- плачах (на матеріалі художніх творів XVI-XVIII ст.)

Лариса СЕМЕНЮК

Кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки
e-mail: science-s@univer.lutsk.ua

У статті простежено використання засобів фольклорної поетики в літературних пам'ятках XVI-XVIII ст., написаних у формі «ляментів»-плачів. Показано генетичний зв'язок художніх творів барокової епохи з народними похоронними голосіннями, піснями-плачами і думами. З'ясовано мотиви народної поховальної творчості, що знайшли вияв у художній структурі «ляментів», спорідненість цих творів із народними думами. До аналізу залучено найбільш показові, переважно малодосліджені українські літературні пам'ятки барокової епохи.

Ключові слова: жанр «ляменту» (плачу), помертний панегірик, похоронні голосіння, пісні-плачі, думи, поетика.

Твори, написані у формі «ляментів»-плачів, становлять значний масив українських літературних пам'яток XVI-XVIII ст. Їх аналіз важливий не лише в історико-культурному аспекті (допомагає висвітлити трагічні сторінки нашого національного буття), але і з точки зору фольклорно-літературних взаємозв'язків, адже дає можливість простежити зв'язок писемної творчості з давньою фольклорною традицією, згідно з якою померлого оплакували в похоронних голосіннях, а пізніше прославляли його подвиги в піснях-плачах і думах.

У сучасному літературознавстві до аналізу окремих творів, написаних у формі «ляментів»-плачів, зверталися В. Александрович, Г. Грабович, В. Колосова, В. Кречотень, С. Маслов, О. Огнєва, Я. Славутич, О. Ткаченко, М. Трофимук, В. Шевчук, П. Яременко. Однак проблему зв'язку цих творів із поетикою фольклорних жанрів досі спеціально не вивчали. Тому мета цієї статті – простежити ремінісценції народних голосінь і дум у творах української літератури XVI-XVIII ст., написаних у формі «ляментів»-плачів.

Першою спробою впровадження поетичної форми «ляменту» в літературу є латиномовна поема XVI ст. «Еклога» Григорія Чужа, Русина із Самбора (назва «лямент» тут ще не означається). В основі твору – зустріч двох пастухів, Кастора і Поллукса, які ведуть між собою розмову про померлого львівського архієпископа Дафніса й новопоставленого архієпископа Павла Гарла. Оспівувачем померлого стає Кастор, а новопоставленого – Поллукс. Кастор – образ темного, скорботи, а

Поллукс – образ веселого, світлого. У такий спосіб автор, на думку В. Шевчука, формально з'єднує в один два типи панегірика: на смерть і на прихід¹.

Кастор виражає любов до померлого, а також почуття жалю, болю, безмежного горя, викликані його смертю (типові мотиви ляменту):

Пастир мій Дафніс, якого любив я безмежно всім серцем,
Щойно пішов із життя, і печаль мою душу терзає².

У творі використано притаманне голосінням звернення до смерті, в якому автор підкреслює її невідворотність; звучить мотив величання покійного, висловлюється побоювання, що із його смертю підлеглі втратили всі надії:

Справді, це був отой камінь, що мав укріпити вівчарню.
Впав він додолу, о горе! Пропали і наші надії³

Померлий пастир, за словами Поллукса, «пам'ять лишив по собі, що не ганьбить його честі». Відтак Кастор бажає скорої зустрічі з милим пастирем (мотив, поширений у похоронних голосіннях):

Долі страшної бажання – життя нам лишити й померти,
Тож направляймося і ми, куди наш відійшов милий пастир⁴.

Нагромадження риторичних фігур у стилі похоронних голосінь посилює емоційне враження від слів Кастора, що завершують посмертний панегірик:

Чи ж є надія, що зможу знайти десь у світі широкім,
Хто б красномовством таким був, як Дафніс, який нас покинув?
Вигляд який був у нього, краса яка мови, богове,
Серце ласкаве яке-то було до всієї громади⁵

Отже, в «Еклезії» Григорія Чуя бачимо звернення до поетики народних голосінь та першу спробу творення посмертного панегірика видатній особі, який цікаво поєднано із панегіриком на прихід нового пастиря. Усе це вкладено у традиційну для ренесансної поезії форму еклоги (пастушої пісні).

На теренах України жанр поховального панегірика започаткував твір «Епіцедіон» невідомого автора, надрукований у Кракові в 1585 році. «Епіцедіон» сам автор витлумачує як «вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького...», тобто назва «лямент» чи «трен» тут теж ще не використовується.

В. Шевчук вважає, що «Епіцедіон» – різновид посмертного панегірика (як і в Григорія Чуя), бо поетика «плачу» тут використовується тільки на початку вкладки⁶. Відтак маємо збагачений ренесансними образами трен: хай затихне Аполлонова люття, струни Амфіона та «мила цитра» – у вірші автора звучить жаль («У моєму вірші жаль, жаль і сумування»⁷). Далі розвивається тема мінливості світу, підступності смерті.

¹ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть: У 2-х кн. – Кн. 1: Ренесанс. Раннє бароко. – К.: Либідь, 2004. – С. 136.

² Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII ст.) / Упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко: У 4-х кн. – К.: Аконті, 2006. – Кн. 1. – С. 88.

³ Там само. – С. 89.

⁴ Там само. – С. 89.

⁵ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 91.

⁶ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть... – Кн. 1. – С. 168.

⁷ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 3. – С. 471.

Від цього загального мотиву автор переходить до розповіді про кончину князя Вишневецького, котрого забрала неблаганна смерть. У вірші використано установлені в народних голосіннях звернення до небіжчика:

Ти дітей осиротив, рицарю звитяжний,
Що ординців відганяв і громив відважно.
Згадка імені твого ворогів страхала,
Незліченні сили орд мужність зневажала⁸.

Автор висловлює жаль з приводу смерті князя та підкреслює його заслуги перед громадою: «Він не паном був – вітцем, до усіх привітним», а окрім того – «рицарем звитяжним»⁹, але головне – захисником України від ординців, провідником козацького війська:

Він надійним був щитом цілій Україні,
Пам'ятає силу ту бусурман донині...¹⁰

У творі автор ще не раз нагадає про непоправність втрати та виявляє власну скорботу («із очей гірко льються сльози», «як утриматись від сліз»), але головна тема твору – не оплакування померлого, а панегіричне, в дусі народних дум, прославлення його подвигів, зокрема захисту України від татар. Саме на цій темі автор зупиняється найдокладніше, наголошуючи, що головна справа життя князя – беретти кордони України від турків і татар.

Таким чином, «Епіцедіон», написаний у формі посмертного панегірика, більшою мірою послуговується поетикою героїчного епосу (поетизація, героїзація та гіперболізація вчинків і заслуг головного героя).

Особливої популярності жанр «ляменту» набув у першій половині XVII ст., про що свідчить поява цілої низки таких творів. У 1603 році в Острозі було надруковано окремою книжечкою твір, що мав назву «Лямент дому княжат Острозьких...»¹¹ Невідомий автор (припускають, що ним міг бути Дем'ян Наливайко) створив віршований плач на смерть одного із синів князя Костянтина Острозького – Олександра, який був вірним православ'ю, на відміну від інших нащадків цього роду, і на якого батько покладав великі надії, котрим не судилося здійснитися через передчасну смерть сина.

Використовуючи форму народних голосінь, автор «Ляменту...» побудував твір у формі плачу вдови, звертань небіжчика до дружини, товаришів, синів, слуг, до всієї громади та діалогу живого брата з померлим. Стиль народних голосінь найбільше помітний у плачі дружини Олександра над небіжчиком:

Більш ніколи не освіжитьсь голови твоєї волос,
Не почується вже у вухах моїх твій голос,
Ані очі мої не втіпаться, дивлячись на твою твар,
Ох, не знаю, яких дочекалася смутних хмар¹².

Загалом, у «Ляменті...» автор ставить проблему спадковості й збереження в роді добрих традицій. Поетика «ляменту» сприяла розкриттю цієї проблеми¹³.

Плач-нарікання матері-України використовує Мартин Пашковський у польсько-мовній поемі «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про

⁸ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 3. – С. 472.

⁹ Там само. – С. 472.

¹⁰ Там само. – С. 472.

¹¹ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 526–530.

¹² Там само. – С. 526.

¹³ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть... – Кн. 1. – С. 218.

порятунок із жалісним лементом просить» (Краків, 1608 р.)¹⁴. Персоніфікована Україна, від імені якої ведеться «лямент», закликає своїх синів подбати про неї, засуджує байдужість до національних справ, виступає проти денационалізації:

Ви ж потурбуйтеся, синове кохані,
Виродком жоден із вас хай не стане...¹⁵

Україна гірко побивається за тим, що українська шляхта зрадила її, масово полонізувалася, унаслідок чого вона втратила своїх синів, а отже, стала безборонна. Персоніфікована Україна просить:

О дорогії і милії діти,
Русьтесь, бо маги одна є у світі¹⁶.

Від імені України автор звертається до історичної пам'яті народу, згадує часи, коли вона «серед чужинських народів сіяла», та просить про порятунок. Плач-нарікання матері-України завершується оптимістично: вона мусить зібрати сили й піднятися з руїни, із занепаду і сама захиститися від зовнішніх небезпек.

Твір М. Пашковського – один із ранніх зразків героїчної поезії, де Україна постає в образі матері, яка у формі плачу виливає свої жалі у зв'язку із втратою національної еліти, розбрату і руїни. Пізніше цей образ ще не раз привертатиме увагу українських письменників. Він стане одним із найтрагічніших у творах цієї тематичної групи.

На початку XVII ст. до форми «ляменту» звертається Петро Презвітер, якого вважають одним із авторів «Плачу, або Ляменту...» на смерть Г. Желіборського (1615 р.). Епіграфом до цього твору стали слова з Біблії: «Над мертвим виточи сльози», а також: «Учини плач, як і належить йому» (Сирах: 38). Ідучи за біблійною настановою, автор прагне висловити свій жаль, біль і «плач достойний» на «зшестья з світу пана в Желіборах, Пречесного Григорія, цнот мужа великих»¹⁷.

У дусі народних плачів-голосінь автор величає покійного та звертається до немилосердної смерті, після чого виражає свій жаль, смуток, вживаючи традиційні вигуки, звертання та риторичні фігури:

Смерте, трохи лиш прикрась, та вельми окрутна,
Смутно бачить це душа, й мені ох як смутно!
Право, як хотіла ти, то так учинила,
Що всіх кривних без жалю тепер засмутила,
Желіборського того суворо порвавши
І жорстокий в серці жаль усім тут завдавши¹⁸.

Поет малює образ сумного стану покинутих ним членів родини – матері, дружини, синів та творить один із найбільш зворушливих епізодів «ляменту». Він підкреслює, що невблаганна смерть розлучила...

Наймилішу матір теж із сином коханим,
На утіху з іншими од Бога їй даним.
З милим мужем і жону, а батька з дітками,
Чинячи навік усіх при тім сиротами¹⁹.

¹⁴ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 3. – С. 546–553.

¹⁵ Там само. – С. 546.

¹⁶ Там само. – С. 548.

¹⁷ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 622.

¹⁸ Там само. – С. 625.

¹⁹ Там само. – С. 625.

У наступному епізоді передано відчай невтішної вдови, яка «тяжко зітхає», своє вдівство «*слизьми омиває*» та нарікає на своє сирітство. Тут вдало використані образи-порівняння (вдова побивається, «*наче синьогорличка*»), пестливі слова, різні епітети:

На сиріточок-дітей отожд позирає
І тим більше серденько своє розриває,
І гарячі сльози там прещедрі зливає...²⁰

Автор використовує характерні для народних дум дієслівні рими, здрібніло-пестливі форми, які надають творові емоційності, ліризму.

У «Надгробку», яким продовжується твір Петра Презвітера, прославлено ридарські заслуги померлого, його державні справи. Стиль цієї частини пам'ятки підкреслено урочистий, піднесений, близький до стилю народних дум.

Затим уміщено «Епітафійон» – панегіричне величання покійного та його роду перебільшеними похвалами (риса, характерна для народних голосінь). Автор прославляє

...славного, мужнього того,
І діяльністю, й цнотами мужа значного.
Григорія із дому отих Желіборських,
Із героїв хоробрих, з мужів славних роських²¹,

який «*як син для Вітчизни трудився оружно, На полях битов славних стаючи потужно*»²². Така похвала справам і подвигам, звершеним за життя героя, – характерна ознака пісень-плачів та народних дум²³. Аналогічно до цих фольклорних творів у «Плачі...» П. Презвітера звучить запевнення, що слава Желіборського ніколи не загине, а збережеться у наступних поколіннях:

Буде без переводу довіку стояти,
Понад золото й перла незмінно тривати²⁴.

Отже, аналізований твір – типовий зразок «ляменту»-плачу, в якому органічно поєднується поетика похоронних голосінь і народних пісень-плачів та дум, що пошукані прославити справи і подвиги героя.

Найвидатніші твори у формі плачів створив талановитий письменник-полеміст і поет першої половини XVII ст., відомий церковний діяч Мелетій Смотрицький. Вершиною його літературної творчості став «Тренос, або Плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви...» (1610 р.). Це голосіння уособленої православної церкви над своєю нещасливою долею. Особливо відчутно це в першій частині, де звучить плач і нарікання Матері-Церкви на своїх звироднілих дітей, що відступилися від неї. Написаний ритмізованою прозою, твір М. Смотрицького нагадує українські думи та народні голосіння за померлими: «*Горе мені, злиденній, ой леле, нещасній... ах – з усіх сторін ограбованій, на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголений!.. Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, огонь з боків невгасимий, звідусіль волання, страх, переслідування...*»²⁵

²⁰ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 625.

²¹ Там само. – С. 629–630.

²² Там само. – С. 630.

²³ Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: Знання-Прес, 2006. – С. 259.

²⁴ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 630.

²⁵ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: У 2-х ч. – К.: Наук. думка, Основи, 1995. – Ч. 2. – С. 295.

Як справедливо стверджує В. Шевчук, «твір повен щирого чуття і пристрасті»²⁶. Свої дошкульні докори й гострі нарікання, викликані зрадою церкви частини українського народу, автор «Треносу» передає за допомогою окличних та риторичних речень і звертань, риторичних запитань і порівнянь, алегорій та персоніфікацій, почерпнутих найвірогідніше з арсеналу фольклорної поетики.

Ремінісценції народних голосінь помічаємо і в іншому творі М. Смотрицького, що має назву «Лямент світу вбогих на жалісну смерть... Леонтія Карповича» (Вільно, 1620 р.). За жанром це водночас поетична проповідь, посмертний панегірик і трен, про що зазначається в передмові: «Пишучи трен жалісний, ритмом печальний»²⁷. Леонтій Карпович свого часу був управителем друкарні, в якій був виданий «Тренос» М. Смотрицького, через що зазнав гонінь і переслідувань.

Поетика голосінь особливо помітна у ляменті живих за вмерлим. Близькі померлого, звертаючись до Бога, нарікають: як може він за добрі справи карати смертю добру людину? (Мотив, характерний для християнізованих голосінь). Деякі епізоди вірша – це суцільний плач, вияв жалю і болю за покійним, як-от:

Всі плачемо, я плачу. Вбачить нема сил нам,
Хто б нас горя позбавив, хто б міхи підставив
Безутішним у сльозах зніцям кривавим.
Повні житла, вулиці болю та стогнання,
Повні кути жалості, повні нарікання²⁸.

Важливе місце у «Ляменті» посідають описи і згадки про конкретні заслуги померлого (цим твір М. Смотрицького теж споріднений із похоронними голосіннями, які часто включали такі описи). Вірш сповнений риторичних питань і вигуків:

А тепер же Ти забрав цю добру людину!
Добрий Боже, за яку страждаєм провину?²⁹

Автор вірить у спасіння померлого; його душа порівнюється із пташкою, яка

...мов пташка, від ловців таємних
Втекла, сіті порвавши, до країв надземних.
Звела в небі гніздечко та голубка тиха,
Які ж вона, Господи, витерпіла лиха!³⁰

Символіка птахів, як відомо, досить розвинута і в голосіннях³¹.

Ще один мотив, навіяний поетикою голосінь, – неможливість забути померлого:

Ніхто забуть не може, як і я не могу
Його; Тобі не можем скласти хвалу гожу³².

М. Смотрицький, безсумнівно, створив неперевершені зразки творів у формі «ляментів»-плачів. Він щедро послуговувався засобами фольклорної поетики, завдяки чому збагатив свої «плачі» новими мотивами, образами, художньо-виражальними засобами.

²⁶ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть... – Кн. 1. – С. 252.

²⁷ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 554.

²⁸ Там само. – С. 558–559.

²⁹ Там само. – С. 559.

³⁰ Там само. – С. 560.

³¹ Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник... – С. 232.

³² Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 560.

З-поміж віршованих «лементів»-плачів особливо виділяються знамениті «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622 р.). Твір було виголошено двадцятьма учнями цієї школи під час похорону гетьмана. Особливий інтерес викликає вірш Четвертого спудея, в якому висловлено жаль із приводу смерті героя, перераховано його чесноти й заслуги перед вітчизною:

Ідеш од нас, гетьмане милий,
Котрий короні був зичливий.
Ти у крові, бо впав у полі,
Життя скінчив по Божій волі,
Вітчизну сміло боронивши,
Своє здоров'я не щадивши.
Вікам потомним слава вічна
Од дій твоїх прийде велична³³.

Ляментовий характер має вірш П'ятнадцятого спудея, але своєрідно: самого «лементу» жінки не подається, а лише сповіщається про це:

Чесна Жінко, не дивно – себе обливаєш
Ти слізьми і од жалю уся умліваєш,
Бо утратила свого упряжця ти милого,
Королю й Посполитій всій Речі зичливого...

Вірші К. Саковича засвідчують контамінацію різножанрових структур, зокрема «ляменту», посмертного панегірика, філософської медитації на тему смерті тощо.

Типовим зразком, написаним у формі «ляменту», є твір Давида Андреевича «Лямент по святобливо вмерлім Іоанну Василевичу». Це збірка жалобних віршів, що побачила світ 1628 р. в Луцьку. Із віршів луцьких братчиків дізнаємося про трагічні колізії життя Івана Василевича: важке *«пелигримство»*, поневір'яння, відстоювання православної віри. У вступі та ляментовій частині твору особливо відчутні мотиви похоронних голосінь:

- опис гробу: *«Грїб тїсний, діл глибокїй тебе обїймає...»*³⁴;
- вирази жалю, печалі, болю з приводу смерті: *«Печаль нас, туга, болїсть тяжка побїває»*³⁵, *«Печаль мене вельми тяжка переважко здїймає»*³⁶, *«А тепер печаль тяжка! Ми тебе втрачаєм, Нашого отця, тебе із жалем ховаєм!»*³⁷;
- панегіричне величання покійного (у «Ляменті» воно подається від імені персоналізованої церкви, якій пресвітер Василевич «служив презичливо», боронячи інтереси підданих). Наприклад:

Служив для спасіння усіх люб'язно, з охоти,
Карав злих, а добрих водив до більшої цноти³⁸;

- опис конкретних справ покійного – піклування хворими, сиротами, убогими, опіка над шпиталями³⁹;
- неможливість більше зустрітися з ним:

³³ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія... – Ч. 2. – С. 235–236.

³⁴ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 651.

³⁵ Там само. – С. 651.

³⁶ Там само. – С. 652.

³⁷ Там само. – С. 658.

³⁸ Там само. – С. 655.

³⁹ Там само. – С. 656–657.

Не зможемо більше столів його оточати
І хліба його нащодень подячно вживати⁴⁰;

- заклик оплакати померлого (використання з цією метою анафори «Оплатче», яка вживається десять разів):

Оплатче, о вірні, його за всі прислуги,
Остатньо йому послужіть, люб'язні други.
Оплатче! По тому землі цю землю віддайте,
Його ж бо науку усю у пам'яті майте!⁴¹;

- нарікання на смерть, яка персоніфікована (за вчинене її варто повісити, втопити, погубити)⁴².

Твір поєднує в собі поетику агіографічного оповідання, панегірика і ляменту, що було типовим для тодішньої поезії⁴³. Тут уповні виявляється використання мотивів похоронних голосінь та плачів, що підтверджують наведені цитати з тексту.

Використання жанрової форми плачу бачимо також у низці релігійно-духовних творів XVII ст., зокрема у великодніх декламаціях львівських діячів Андрія Скульського та Іоанікія Волковича. Перший з них уводить плач Марії Магдалени у свою книгу «Вірші з трагедії «Христос Пасхон» Григорія Богослова» (Львів, 1630 р.). Цей невеликий уривок проинятий безмежним жалем за страченим Христом, про що свідчить відповідна лексика - емоційні дієслова, вигуки, слова-синоніми: «з жалю заридая», «у жалю тяжким, ах-ах, я розриваюсь», «Не відаю... як сльози свої, ах рясно виливати», «смутку-жалю такого дочекалась»⁴⁴.

Твір Іоанікія Волковича, священника і проповідника Львівської братської школи, «Розмишляння о муці Христа, спасителя нашого» (Львів, 1631 р.) написаний віршем, «повним щирого і гарячого чуття»⁴⁵, пристрасним експресивним стилем. Особливо великої поетичної сили сповнений «Плач Пречистої Панни», витриманий цілком у стилі народних похоронних голосінь та написаний сапфічним віршем:

«Ой-йой, важна скорб мене огорнула,
Прірва жорстока жури проковтнула,
Все охопило глибоке море,
Згірклеє горе!
Любого сина, ой, так скатували,
Власні діти його обплювали,
Жорстокосердно, ах, стортували,
В гробі сховали!
Вже моя радість набіч одступає,
Лютая туга мене обіймає,
Вже моя втіха мене покидає,
В землю впадає.
Світе очей, о чому ти зникаєш,
Гірко мене ти, смутну, побиваєш!
Сонце! Ти хмуру також призат'милось -
Так все знудилось»⁴⁶.

⁴⁰ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... - Кн. 1. - С. 656.

⁴¹ Там само. - С. 657.

⁴² Там само. - С. 659.

⁴³ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI - XVIII століть... - Кн. 1. - С. 279.

⁴⁴ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... - Кн. 1. - С. 665.

⁴⁵ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI - XVIII століть... - Кн. 1. - С. 306.

⁴⁶ Українська поезія XVII століття (перша половина): Антологія. - К., 1988. - С. 217-218.

Цей емоційний уривок написаний за всіма правилами похоронних голосінь, про що свідчать зворушливі звертання до померлого та сил природи, риторичні фігури, вигуки, лексика, що виражає стан жалю та смутку.

До найцікавіших віршованих пам'яток, написаних у жанрі плачу, належить рукописний «Лямент про нещасну пригоду, про лихо й мордування острозьких міщан», який створив 1636 р. учитель «з Рівного, з найубогішої школи», що приховав своє ім'я за криптонімом «М. Н.». Твір про острозьких міщан – яскравий зразок «ляменту», в якому оплакується не знатна особа чи рід, а посполиті міщани, котрі стали на захист своїх релігійних і національних інтересів.

До середини XVII ст. належить історичний вірш «Плач Малої Росії о ляхолубцах». М. Максимович писав: «Цей віршований «Плач» стосується того сумного стану суспільного малоросійського життя, який був за часів «виговщини», що настала по смерті Богдана Хмельницького... Іван Виговський і однодумні з ним старшини... потягли в бік Польщі... До цих-то ляхолубців і звертається сучасний їм поет...»⁴⁷

Вірш нагадує «Тренос» М. Смотрицького. Це також плач-монолог матері-України про свою нещасну долю з наріканням на дітей-зрадників. Якщо в «Треносі» йшлося здебільшого про високопоставлених церковних і світських магнатів, то у «Плачі» – про козацьку верхівку, яка зраджує національні інтереси. Україна скаржиться на них:

О, боже мій милостивий!
Возри на плач мой ревнивий!
Где бідниця ест такая,
Як я, Росія Малая?
Всі маткою називають,
А не всі за матку мають:
Другий хочет загубити,
В ложці води утопити!⁴⁸

Мати-Україна оплакує своє горе-біду, побивається за нерозумними синами, що не дбають про неї. При цьому використано характерні для народних голосінь вигуки, звертання, повтори:

Ой мні біда! Дітей лаю,
Не знать що з жалю гадаю.
Ой, не сини, ой, не діти
Хощуть мене загубити –
Ляхолубці, лихолубці!
Тії мої, тії згубці!⁴⁹

«Плач Малої Росії о ляхолубцах» – не єдиний зразок анонімної поезії другої половини XVII ст., де використовується поетика народних голосінь. У подібній манері написані також вірші «Лямент людей побожних» та «Ах, Українонько, бідна годинонька тепер твоя»⁵⁰.

Поетика плачу застосована в ряді драматичних творів XVII–XVIII ст., зокрема у п'єсі «Про Олексія, чоловіка Божого», в якій ідеться про блаженного Олексія, який залишив світське життя заради досягнення аскетичного ідеалу. Олексієва мати

⁴⁷ Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступна ст. В. Кречотня. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 565.

⁴⁸ Там само. – С. 289.

⁴⁹ Там само. – С. 290.

⁵⁰ Українська література XVII ст. – С. 291–293.

Агліяїс побивається за сином як за померлим. У її плачі-голосінні використані типові художні засоби похоронних голосінь матері за сином:

Вчинилося, ах, пане! Гіршого не мали!
 Чи то над інші люде ми грішніш у світі,
 Не можем собі щастя людського зажиги?
 ...одного сина здобули від Бога,
 Але не радість з того, а скорбота многа...⁵¹

Класичний лямент Олексієвої жінки за зниклим чоловіком містить третя дія твору. Емоційне звучання вірша підсилюється рядом риторичних запитань:

Чи ж те кохання таке місце мало
 О Олексію, й було так тривале,
 Що одминів все таки без причини,
 Лиш у годині?
 Чи ж я на жінку на те тобі дана,
 Щоби від тебе згубилась, поправа?⁵²

Слуги не знайшли Олексія й повернулися додому, після чого йде ще один фрагмент ляменту:

Бачу, тебе вже мені не видати,
 І по тобі вже щоденно ридати.
 Вже Олексія не зріти білиці,
 А по нім плакати, як синьогорлиці!⁵³

В останній дії драми всі члени родини (батько, мати, дружина) оплакують померлого Олексія. Тут маємо унікальну писемну фіксацію традиційних похоронних голосінь у речитативній формі:

Батько (плаче): *«Ах, це ж бо син мій Олексій! Горе мені, солодка моя дитино! Через що завдав мені таку скорботу й муку і не пожалував ти старості моєї? Бачив мої щоденні щодо тебе нарікання та стогони сердечні і не зголосив себе мені, сину мій? О любове моя, утіхо старості моєї та заспокоєння!»*⁵⁴

Подібним чином плачуть мати і дружина.

Цей уривок переконує в тому, що народні похоронні голосіння у XVII столітті перебували в стадії активного побутування. Загалом, у драмі «Олексій, чоловік Божий» маємо зразки використання різних груп родинно-побутових голосінь у літературному творі. Їх мотиви, художньо-виражальні засоби і речитативна форма виконання вказують на прямі паралелі із текстами народних похоронних голосінь.

Використання жанрової форми плачу демонструє ще один драматичний твір – анонімна історична драма «Милість Божа», створена 1628 року. Уже перший монолог Богдана Хмельницького – це своєрідний плач над козацькою долею. Автор, послуговуючись засобами народних плачів і голосінь, вкладає в уста гетьмана схвильовану, емоційну промову-плач над долею козаків, їх упадком, наругою з боку ляхів. Монолог Хмельницького – це ціла низка риторичних питань і вигуків, а також традиційні для поезики голосінь вигуки та звертання: *«О мій жалю незносний...», «О, скільки ж страждати і навіщо?»*⁵⁵

⁵¹ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... – Кн. 1. – С. 757-758.

⁵² Там само. – С. 770.

⁵³ Там само. – С. 772.

⁵⁴ Там само. – С. 783.

⁵⁵ Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд. М. Сулима. – К.: Освіта, 1996. – С. 420.

Ще більш помітне звернення до поетики похоронних голосінь у плачі України в третій дії драми. Автор персоніфікує образ України, вкладає в її уста численні вигуки та риторичні фігури, передає її невимовний біль і страждання, страх перед невідомою фортуною, невпевненість у перемозі Богдана, прохання про допомогу, звернуті до Бога:

... мій Боже всесильний,
Благаю я, поглянь-но на плач мій умильний,
Коли мене дорешти забудеш, мій Боже,
Душа моя від смутку в мені ізнеможе⁵⁶.

У творі «Милість Божа» маємо ще один яскравий приклад персоніфікації образу України, що оплакує свою долю (як це було в «Треносі» М. Смотрицького та в анонімному «Плачі Малої Росії»). Такий художній прийом дозволяв авторам не тільки передати наболілі суспільні проблеми від імені усього народу, уособленням якого виступає Україна, а й максимально повно скористатися емоційними засобами народних голосінь.

Поетику народних голосінь використовує Семен Дівович у віршованому діалозі «Розмова Великої Росії з Малоросією» (1762 р.). Як справедливо вважає В. Шевчук, «найсильніша з поетичного боку частина поеми – вставний панегірик Богданові Хмельницькому, який з'єднується із панегіриком-плачем на смерть великого гетьмана»⁵⁷. Гостро емоційно звучать слова, якими козаки оплакують померлого ватажка:

«Зведись, щоб у відчаї нам зараз пособить,
Устань, коли живих ти захочеш збадьорить!
О завтра встань, узавтра, аби підняти всіх,
Ридання наші втишити, озватись до своїх!»⁵⁸

Цей монолог написано з великою поетичною силою. Не випадково В. Шевчук вбачає в ньому «одну із вершин тогочасної поезії»⁵⁹.

На основі проведеного дослідження приходимо до висновку, що твори української літератури XVI–XVIII ст., написані у формі «ляментів»-плачів, мають давні витоки й тісно пов'язані з фольклорною традицією. У їх основі – народні голосіння й плачі за померлим, генетично пов'язані з жанром замовлянь та первісною магією.

До найпоширеніших мотивів поховальної творчості, які використовували письменники в аналізованих пам'ятках української літератури XVI – XVIII ст., належать такі: вирази жалю, печалі, болю з приводу смерті; панегіричне величання покійного; опис конкретних справ покійного; неможливість більше зустрітися з ним; заклик оплакати померлого; нарікання на смерть; запити, звернені до Бога, чому забрав таку людину. У творах художньої літератури використовуються традиційні для жанру похоронних голосінь звертання, епітети, порівняння, вигуки, риторичні фігури.

Із народними думами аналізовані твори споріднені тим, що не лише оплакують смерть видатної людини, а й героїзують та ідеалізують своїх героїв, прославляють їх справи і подвиги, звершені за життя. Подібно до дум, тут домінує підкресле-

⁵⁶ Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд. М. Сулима. – К.: Освіта, 1996. – С. 427.

⁵⁷ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: У 2-х кн. – Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 551.

⁵⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. / Наук. ред. Т. Гунчак. – Т. IV, кн. 2. – К., 2003. – С. 115–144.

⁵⁹ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть... – Кн. 2. – С. 552.

но урочистий, піднесений стиль (незважаючи на трагізм події), ліризація оповіді, що досягається завдяки вживанню епітетів, пестливих форм, риторичних фігур, повторів, анафор та інших художньо-виражальних засобів.

Reminiscences of Folk Lamentations and Dumas in the Literary Crying «Laments» (Based on Literary Artistic Works of the 16th - 18th cc.)

Larysa SEMENIUK

The article traces the use of folklore poetics media in literary artistic works of the 16th -18th cc. written in the genre of crying "Laments". The author demonstrates the genetic relation between literary artistic works of the Baroque epoch and folk funeral laments, crying songs and dumas. The author has clarified the motifs of folk burial creative writings manifested in the «laments'» artistic structure, the kinship of these works with folk dumas. Employed for the analysis are most indicative, predominantly little investigated the Ukrainian literary artistic works of the Baroque epoch.

Key words: 'lament' (crying) genre, postmortem panegyric, funeral laments, crying songs, dumas, poetics.

Реминисценции народных причитаний и дум в литературных «ляментов»- плачах (На материале художественных произведений XVI-XVIII вв.)

Лариса СЕМЕНЮК

В статье прослеживается использование средств фольклорной поэтики в литературных произведениях XVI-XVIII ст., написанных в форме «ляментов»-плачей. Показана генетическая связь художественных произведений эпохи барокко с народными похоронными причитаниями, песнями-плачами и думами. Выявлены мотивы народного погребального творчества, которые нашли проявление в художественной структуре «ляментов», родство этих произведений с народными думами. Для анализа привлечены наиболее показательные, преимущественно малоисследованные украинские литературные произведения эпохи барокко.

Ключевые слова: жанр «ляментов» (плача), похоронный панегирик, похоронные причитания, песни-плачи, думы, поэтика.

Нові книги

Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Передмова акад. М. Поповича. 2-ге вид. - К.: Редакція вісника «Ант», 2009. - 408 с.

Досліджено генезу, історію, еволюцію форм і стилістики в орнаментіці текстилю, кераміки, різьблення, декоративних малювань, інших видів декоративного мистецтва. На базі комплексного аналізу широкого кола джерел традиційну орнаментіку розглянуто як особливу систему художньої інформації: зіставлення графіки візуальних знаків і їх лексичних позначень у народних назвах візерунків допомагає з'ясувати зміст орнаменту, розкриває етнічні особливості асоціативного мислення та визначає, які компоненти мотиву є головними, а які - другорядними. Приділено увагу дискусійним питанням етнокультурного районування, типології та класифікації. Книга містить словник елементів і мотивів орнаментики (1500 статей), понад тисячу ілюстрацій і таблиць.